

LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJOS STUDIJOS

9

Raimundas Lopata
Lietuvos valstybingumo raida
1914–1918 metais

1996

LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJOS STUDIJOS

9

Raimundas Lopata
Lietuvos valstybingumo raida 1914—1918 metais

UDK 947.45
Lo-139

REDAKCINĖ KOLEGIJA:

Antanas Kulakauskas
Česlovas Laurinavičius
Raimundas Lopata
Rimantas Miknys
Egidijus Motieka (vyriausiasis redaktorius)
Vladas Sirutavičius
Giedrius Subačius
Antanas Tyla

**Autorius dėkoja Atviros Lietuvos fondui,
prisidėjusiam prie knygos išleidimo**

ISSN 1392—0391
ISBN 5—417—00715—3

© Raimundas Lopata, 1996
© Lietuvos istorijos institutas, 1996

TURINYS

Įvadas	5
PIRMA DALIS. „GINTARINĖS“ DEKLARACIJOS GEOPOLITINIS KONTEKSTAS	11
1914-ųjų perspektyvos	11
Dėl vietos po saule	15
Lenkų klausimas	23
„Tak vied eto čepucha“	28
Kompromisai ir konfliktai	35
Lietuvių politinis pasaulis	35
„Tautos vienybės“ atgimimas	37
Radikalų gravitacijos	42
Vokietijos veiksnyys	48
ANTRA DALIS. NE TIEK Į RYTUS IR Į PIETUS, KIEK Į VAKARUS	56
Ką okupavo Vokietija? A. Pfeilio kazusas	56
Didžiosios Lietuvos kontūrai	63
Politikos kamufliažas	64
Liberalus okupacijos periodas	67
Kaipgi iš tikrųjų buvo Vilniuje	70
Kaipgi iš tikrųjų buvo Kaune	83
Šalin nuo Rusijos	92
„Vive la Pologne!“, arba Lenkijos šešėlis	103
Apie „lietuvišką“ ir lietuvių politiką	112
Restitucijos regimybė	113
Kursas — Lietuvos klausimo internacionalizavimas	117
Prijungimo politika ir kelio į laisvę pradžia	122
Svetimos valdžios žinioje esantis kraštas	130
Pasirengimas deryboms	130
Naujas derybų etapas. I dalis	132
Intermedijos tema: Antantė ir lietuviai	138
Naujas derybų etapas. II dalis	142
Lietuviškoji neomonarchizmo interliudija	145
Rytų komisija ir J. Gabrys	146

F. Roppas ir Lietuvos Taryba	149
Lietuvos karalius Mindaugas II	153
Konflikto koncepcija	163
Limitrofinė valstybė	167
Vakarai, Vakarai	171
„Atėjo laikas sudaryti savą valdžią“	173
Išvados	178
ŠALTINIAI IR LITERATŪRA	183
THE DEVELOPMENT OF THE LITHUANIAN STATEHOOD IN 1914—1918 (Summary)	208
ASMENVARDŽIŲ RODYKLĖ	218

laikinosios vyriausybės uždaviniai, pasak J. Vileišio, turėjo būti faktinės valdžios sukūrimas ir vyriausybės aparato sudarymas, vokiečių vietos užėmimas kuo greičiau juos išlydint iš Šiaurės ir Pietų Lietuvos. Jau reikėjo perimti atskiras valdymo šakas, mokyklas, miškus, valstybinį turtą, susisiekimo priemones, sudaryti savivaldybes, organizuoti teismus ir, svarbiausia, Lietuvos kariuomenę, o ne siųsti telegramas į užsienį ar skirti delegatus į Spa, Berlyną, Kopenhagą, Stokholmą⁴⁷.

Išties lapkričio 11 d. Voldemaras išsiuntė radijo pranešimą Spa vykusiai Sąjungininkų konferencijai, jame pranešė apie kabineto sudarymą ir prašė pagalbos prieš bolševikus⁴⁸. Tą dieną Kompjene buvo pasirašytos paliaubos. Vokietija atsisakė Brastos sutarties, bet jos kariuomenė buvo įpareigota pasilikti okupuotose teritorijose iki atskiros Sąjungininkų nutarties. Po dviejų dienų ir Sovietų Rusija paskelbė, kad Brastos taika negalioja, nes ji buvo sudaryta naudojant spaudimą.

Taigi pasibaigus Pirmajam pasauliniam karui klostėsi nauja tarptautinė konsteliacija. Koks likimas laukė Lietuvos, kuris iš lietuvių politikų siūlytų valstybingumo modelių, būdų pasiekti veiksmingą valstybinę valdžią ir užbaigti Lietuvos atkūrimą nugalėjo, būtų atskira tema.

IŠVADOS

Modernieji laikai byloja, kad Vidurio ir Rytų Europos tautų likimą nulėmė du veiksniai: vidinis, t. y. tų tautų valia ar apsisprendimas valstybiniam gyvenimui, ir išorinis — tas tautas supantis geopolitinis laukas.

Atskirais epochos tarpsniais šių veiksmių sąveika reikėsi labai įvairiomis formomis. Tačiau bent jau nuo XIX a. antrosios pusės regiono mažų tautų nacionalizmas vertė imperijas ieškoti naujų būdų laiduoti sklandų legitimistinės sistemos funkcionavimą. Vieni iš jų tapo nacionalinis principas, iškeltas priklausomų bendrijų etnografinės specifikos apsaugai. Tokiu būdu pripažinus etninės tautos statusą, įtampa tarp nacionalizmo ir legitimizmo nuslūgo. Pirmasis gavo galimybę atvirai (legaliai) reikštis, o antrasis — būti ramus dėl savo juridinės monopolijos, kadangi tuometinės teisės požiūriu etniškumas nesuponavo valstybinės secesijos. Šia klauzule pasinaudamos, priklausomai nuo konkrečių aplinkybių, imperijų vadovybės ir galėjo arba skatinti režimų humanizavimą, arba grįsti imperialistines režimų aspiracijas, arba, kaip parodė Pirmojo pasaulinio karo eiga, palaikyti abi tas tendencijas.

Atliktas tyrimas leidžia detalizuoti, kaip minėti veiksniai 1914—1918 m. veikė konkrečiu lietuvių atveju.

1. Valstybingumo iniciatyva priklausė patiems lietuviams. Jų politinio potencialo pakako įvairioms Lietuvos ateities perspektyvoms rimtai modeliuoti: nuo etnografinės Lietuvos autonomijos ir nepriklausomybės iki unitarinės ar konfederacinės LDK nepriklausomybės. To negalima nepastebėti, tačiau nereikia ir pervertinti. Problemą suponavo istoriniai ir teisiniai ryšiai su Lenkija ir jų padariniai Lietuvai. Realijos buvo tokios, kad šių ryšių galvanižavimas nebegarantavo pastarajai suvereniteto. Todėl lietuvių politiniam pasauliui teko nukrypti į Rusijos—Vokietijos spekuliacijų farvaterį ir ten ieškoti kompensacijos galimybės lietuviams nepalankiame santykyje Lietuva—Lenkija. Antra vertus, būtina pabrėžti, kad tai yra tik bendra lietuvių politinės linijos charakteristika. Atskiros grupuotės — konservatoriai (tautininkai, krikščionys demokratai) ir radikalai (LSDP, LDP) — turėjo savitą požiūrį į ją. Principinis skirtumas tarp grupuočių buvo tas, kad konservatoriai, savo programą apibrėždami legitimizmo ir nacionalinio principo santykiu, nepaliko vietos istorinei ir teisinei tradicijai. Tuo tarpu radikalų abstraktaus demokratizmo programa švelnino santykį su ta tradicija.

2. Prasidėjus karui, Petrogrado—Berlyno ašis nutrūko, tačiau ne kartą buvo bandoma ją atkurti. Prie to prisidėjo ir 1914—1917 m. Vokietijos—Rusijos diplomatinis žaidimas Lenkijos korta. Po to, kai Vokietija Rusijos taikomai Lenkijos atžvilgiu panslavitinei doktrinai ėmė priešinti Lenkijos restitucijos idėją, teoriškai atsirado separatinės taikos tarp Romanovų ir Hohenzollernų imperijų galimybė. Jos realizavimas priklausė nuo praktinės situacijos: padėties frontuose, jėgų išsidėstymo vadovaujančiuose imperijų sluoksniuose, santykių su sąjungininkais. Dėl šios praktinės situacijos atsirasdavo įvairių implikacijų, kurios tiesiogiai paveikė Lietuvą.

3. 1914 m. rugpjūčio—1915 m. rugsėjo mėn. Rusijos vyriausybė taikė panslavitinę doktriną ir Šiaurės Vakarų krašte. Žaždindama etnografinį nacionalizmą, ji bandė savo vidaus ir užsienio politikos tikslams pirmiausia panaudoti lietuvių judėjimą kaip antilenkišką ir antivokišką įrankį. Lietuvių konservatoriai stengėsi pasinaudoti šia aplinkybe ir etnografinės Lenkijos autonomijos kontekste kėlė etnografinės Lietuvos autonomijos bei Mažosios Lietuvos prijungimo prie Didžiosios idėjas. Tuo tarpu lietuvių radikalai, neignorodami Lietuvos politinio pasaulio, kartu su juo ieškojo krašto laisvėjimo perspektyvų. Dėl šių kontaktų išryškėjo Lietuvos gravitacijos į Lenkiją kelias, pretendavęs į naujos geopolitinės atsvaros Rytų Europoje kūrimą federacinio ar kon-

federacinio valstybinio darinio forma. Tačiau minėtu laikotarpiu radikalai, pasidavę ideologiniam dogmatizmui, taip pat neįveikė traukos į Rusiją (eventualiai demokratinę). Todėl lenkiškojo Lietuvos savarankiškumo kelio tendencija nenugalėjo.

4. Nesėkmės fronte 1915 m. vasarą privertė Rusiją modifikuoti politiką vakarinių pakraščių atžvilgiu. Planuodama užkirsti kelią Berlyno bandymams kuo giliau įvaryti pleišta tarp Varšuvos ir Petrogrado, ji suaktyvino Pavyslio gubernijų liberalizavimo programos svarstymus, o Šiaurės Vakarų krašte neatsisakė nuolaidų lenkiškajam elementui (Vilniaus—Kauno gubernijų piliečių komitetas). Tačiau užėmusiai tuos pakraščius Vokietijai rūpėjo ne tiek bloginti Lenkijos ir Rusijos santykius, kiek pastarąją palenkti separatinei taikai. Todėl atskirai sudarytoje Oberosto srityje vokiečiai 1915—1916 m. sandūroje vykdė „liberalią“ nacionalinę politiką, o pačią sritį, iš esmės atitikusią 1795 m. LDK ribas, pavertė Rusijos provokavimo priemone, leidusia jiems spekuliuoti sunaikintos Lenkijos—Lietuvos valstybės teisėmis ir kartu dangstyti aneksinius planus. Šiuo laikotarpiu dar kartą atsiskleidė ne tik lietuvių politikos imlumas išoriniams veiksniams, bet ir imuniteto poveikiui iš išorės stoka. Tiek konservatoriai, tiek radikalai LDK atkūrimo projektais-atsišaukimais iškėlė buvusios Lietuvos valstybės teisių paveldėjimo klausimą. Tai buvo savarankiškos akcijos. Kita vertus, objektyviai jos atitiko Vokietijos interesus, o radikalų projektas net atvirai į tai apeliavo. Radikalų veiklos (1915 m. pabaigoje—1916 m. pradžioje) analizė rodo, kad „liberalusis“ kursas skatino jų atotrūkį nuo konservatorių ir posūkį į vokiškojo LDK modelio pagrindu besiorganizuojančią visuomenę. Tokia tendencija vėrė galimybę iširti lietuvių politiniam pasauliui.

5. 1916 m. pavasarį lietuvių politikoje vėl pastebimas posūkis. Matomas suartėjimas su gudų veikėjais, su kuriais iki 1917 m. palaikomi reguliarūs ryšiai. Tokia praktinės veiklos specifika atspindėjo ir šio periodo lietuvių valstybingumo sumanymuose: Lietuva projektuojama kaip nepriklausoma ar autonominė valstybė etnografinėse teritorijose arba kaip lietuvių—gudų ir eventualiai latvių konfederacija (LDK). Neabejotina, kad lietuvių pozicijos raida susijusi su vokiečių politikos Lietuvoje pasikeitimu. 1916 m. pavasarį Rusijai neatsakius į separatinių derybų zondažus, Vokietijoje kilo nesutarimų dėl metodų, taikytinų okupuotose teritorijose. Berlyno prolenkiškai Varšuvos—Vilniaus formulei pasipriešino Vyriausioji karinė vadovybė Rytuose. Ji teritoriniais pertvarkymais ir etninio gryninimo politika mėgino sustiprinti lietuvių bei gudų svorį Oberoste eliminuojant lenkiškąjį elementą, palaikomą Varšuvos (Berlyno). Vokiečių vadovaujančių sluoksnių kolizijos skatino Lietuvoje politinę kovą dėl viešpatavi-

mo krašte, taip pat didino Lietuvos ir Lenkijos antagonizmą.

6. Nors Rusija nelinko į separatines derybas, tačiau ji buvo priversta imtis atsakomųjų priemonių prieš vokiečių insurekcinę veiklą. Petrogradas įvairiais būdais stengėsi ir lietuvių judėjime sustiprinti prorusišką liniją bei nukreipti ją prieš Lietuvos ir Šveicarijos lietuvių linijas, atsidūrusias Vokietijos farvateryje. Pasinaudodami rusų ir vokiečių praktinės politikos vingiais, lietuviai 1916 m. gegužės—liepos mėn. užmezgė glaudžius ryšius tarp Lietuvoje, Šveicarijoje, Rusijoje bei JAV veikusių politinių centrų. Ši grynoji diplomatija savo ruožtu ženklino lietuvių tapsmą tarptautinės politikos subjektu. Kita vertus, šis subjektas galėjo reikštis tik Rusijos ir Vokietijos interesų griežtai apribotoje erdėje.

7. 1916 m. rudenį—1917 m. pavasarį Vokietija vėl bandė priversti Rusiją sėsti prie derybų stalo. Tai pasiekti turėjo padėti nedelimituotos Lenkijos Karalystės paskelbimas, naujos spekuliacijos Lietuvos—Kuršo valstybingumu. Pastaruoju atveju buvo panaudotas ir Šveicarijos lietuvių parengtas Lietuvos valstybės restitucijos projektas. Nei caro, nei laikinųjų vyriausybių vokiečiams nepavyko išprovokuoti. Tačiau jų spaudimas Rusijos, taip pat Rusijoje veikusių lietuvių politikoje paliko ryškių pėdsakų. Laikinosios vyriausybės neįtraukė lietuvių į valstybės konstitucinio decentralizavimo procesą (galima pastebėti, kad Antantės valstybėms tuo metu Lietuvos klausimas nebuvo aktualus). Tai baigėsi Rusijos lietuvių judėjimo skilimu ir jo prorusiškos stovyklos susilpnėjimu (1917 m. birželio mėn.).

8. Rusijos kurtumas Vokietijoje paskatino aneksionistines tendencijas Oberosto atžvilgiu. Tarptautiniai įvykiai 1917 m. pavasarį Berlyną privertė pasirinkti (balandžio—gegužės mėn.) nacionalinio principo klauzule paremtą prijungimo taktiką, numaćiusią įvykdyti nevisišką Lietuvos ir Kuršo aneksiją. Ėmus laikytis šios taktikos, Vilniuje buvo sudaryta Taryba, atstovavusi etnografiniai lietuvių tautai. Apeliuodami į tokio statuso tautos nepajėgumą gyventi valstybinį gyvenimą, vokiečiai tikėjosi paveikti lietuvių apsisprendimą ir priversti juos dėtis prie Vokietijos. Tačiau Tarybai dėl radikalų ir konservatorių sąveikos pavyko, sėkmingai pasinaudojus Vokietijos vadovybės prieštaravimais bei tarptautinės situacijos pokyčiais, įteisinti Lietuvos valstybingumo klausimą (1918 m. vasario—kovo mėn.) ir pereiti prie diplomatinės kovos dėl valstybinės valdžios įgaliojimų (1918 m. balandžio mėn.).

9. Tarybos veikla atvėrė galimybes ieškoti konkrečių Lietuvos suvereniteto formų: parengiama monarchinės valstybės konstitucija, pasirašoma sutartis su Lenkijos Regentų Taryba, ieškoma sąlyčio taškų su lenkiškąja visuomenės dalimi (1918 m. birželio—

liepos mėn.). Šie žingsniai traktuotini kaip Lietuvos pilietinės visuomenės konsolidacijos prielaidos. Kita vertus, reikia pabrėžti, kad minėtus Tarybos veiksmus inspiravo ir Vokietijos imperinė vadovybė bei Reichstagas, 1918 m. pirmojoje pusėje Rytų Europoje vykdę stabilizacijos programą. Vokiečiams ėmus įgyvendinti (rugpjūčio mėn.) konflikto koncepciją, Taryba neišlaikė reikiamos pusiausvyros tarp lietuvių ir Lietuvos politinių pasaulių.

10. 1918 m. rudenį pasikeitus tarptautinėms aplinkybėms, Vokietija dar kartą modifikavo savo politiką Lietuvoje. Už pagalbą kuriant Lietuvos valstybingumą tikėdamiesi susilaukti Vakarų palankumo, vokiečiai leido Tarybai sudaryti vyriausybę. Tačiau jie planavo išlaikyti Lietuvoje savo įtaką, paversti ją limitrofine valstybe.